

LEWIS AYRES

NICEEA ȘI MOȘTENIREA SA

O PERSPECTIVĂ PRIVIND TEOLOGIA
TRINITARĂ DIN SECOLUL AL IV-LEA

Ediție îngrijită de Alin LUPU și Diac. Mihai GRIGORAȘ

Traducere de Pr. Michael TÎȚA

COLECȚIA CULTURA BIZANTINĂ

Apariția unei colecții dedicate culturii bizantine este justificată în România secolului XXI de necesitatea reactualizării modelului identitar moștenit de la vechiul Imperiu al Răsăritului, cu influențe active atât în cadrul Bisericii Ortodoxe Române, cât și în cel al societății românești – parte din „Commonwealth-ul bizantin”. Traducerea în limba română și publicarea mai multor opere ce prezintă istoria politică, socială, economică și ecleziastică a moștenitorului legitim al Romei din perspectiva unora dintre cei mai avizați specialiști reprezintă, pe de o parte, un demers deosebit de important în contextul actual al mediului editorial din țara noastră, iar, pe de altă parte, o contribuție necesară la completarea marelui mozaic cultural reprezentat de civilizația bizantină.

Lewis Ayres,

Nicaea and Its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology

© Lewis Ayres 2004

Prima ediție a lucrării a fost publicată în limba engleză în anul 2004, la Oxford University Press.

Traducerea și publicarea prezentei lucrări au fost realizate cu aprobarea Oxford University Press.

Editura *BASILICA* este întru totul responsabilă pentru traducerea lucrării. Oxford University Press nu are nicio responsabilitate pentru eventuale erori, omisiuni, inexactități sau ambiguități din cadrul traducerii.

© Editura *BASILICA* 2025

Este interzisă reproducerea integrală sau parțială a prezentei lucrări,
fără acordul scris al Editurii *BASILICA*

ISBN 978-606-29-0579-8

editurabasilica.ro

editura@patriarhia.ro

Tipărit la TIPOGRAFIA CĂRȚILOR BISERICEȘTI

tipografia@patriarhia.ro

Colecție coordonată de Alin LUPU și Damian ANFILE

Consilier Patriarhal: Pr. Sorin-Vasile TANCĂU

Redactor: Nicolae NĂSTĂSACHE

Corector: Adina Corina NIȚU

Layout: Daniela Gabriela PASCU

Concept grafic copertă colecție: Andreea-Cătălina FLOREA

Ilustrație copertă: *Sinodul I Ecumenic de la Nicaea*

(frescă din biserica Mănăstirii Snagov, jud. Ilfov)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

AYRES, LEWIS

Nicaea și moștenirea sa: o perspectivă privind teologia trinitară din secolul al IV-lea /

Lewis Ayres; ed. îngrij. de Alin Lupu și diac. Mihai Grigoraș;

trad. de pr. Michael Tița. - București: Editura Basilica, 2025

ISBN 978-606-29-0579-8

I. Lupu, Alin (ed.)

II. Grigoraș, Mihai (ed.)

III. Tița, Michael (trad.)

Pentru Medi

Cuprins

<i>Notă asupra ediției</i>	13
<i>Prefață și mulțumiri</i>	15
<i>Prefață la ediția în limba română</i>	19
<i>Abrevieri</i>	27
Introducere	29

Partea I

Cum s-a ajuns la controversă

I. Premise.....	43
1. <i>Introducere: Cu ce să începem?</i>	43
2. <i>De la Arie la Niceea</i>	51
3. <i>Origen</i>	59
4. <i>Teologia și interpretarea Sfintei Scripturi</i>	77
II. Direcții teologice de la începutul secolului al IV-lea (I)	94
1. <i>Nașterea Fiului: două tendințe</i>	94
2. <i>Alexandru, Atanasie și apropiații lor: teologii adevăratei Înțelepciuni</i>	98
3. <i>„Eusebieni”: teologii „Celui singur-nenăscut”</i>	113
III. Direcții teologice de la începutul secolului al IV-lea (II).....	130

Cuprins

1. <i>Teologia „marceliană”: teologii monadei nedivizate</i>	130
2. <i>Anti-adoptianismul occidental: un Fiu născut fără divizare</i>	143
3. <i>Întrupare și soteriologie la anul 300</i>	154
4. <i>Erezie și ortodoxie la începutul secolului al IV-lea</i>	158
IV. Confuzie și controverse (325-340)	169
1. <i>Crezul de la Niceea ca normă de credință</i>	169
2. <i>Desfășurarea sinodului</i>	175
3. <i>Ousia și hypostasis în Crezul de la Niceea</i>	182
4. <i>A existat o teologie „niceeană” în 325?</i>	192
5. <i>În direcția creării „arianismului” (325-342)</i>	194
V. Crearea „arianismului” (340-350)	204
1. <i>Crearea „arianismului”</i>	204
2. <i>Cuvântările împotriva arienilor</i>	213
3. <i>Sinodul „dedicației” de la Antiohia</i>	226
4. <i>Sinodul de la Sardica: Răsărit versus Apus?</i>	234
5. <i>Confuzie și apropiere (344-350)</i>	241

Partea a II-a

Nașterea teologiei pro-niceene

I. Căutarea unor soluții (350-360)	251
1. <i>Constanțiu și ascensiunea homoienilor</i>	251
2. <i>Atanasie și apărarea homoousios</i>	264
3. <i>Aetius și Eunomie</i>	271
4. <i>Ascensiunea și decăderea „homoiousienilor”</i>	280
5. <i>Chiril al Ierusalimului</i>	286
6. <i>Evenimentele din anii 359-360</i>	294
II. Începutul apropierii	309
1. <i>Introducere</i>	309

Cuprins

2. <i>Biserica și împăratul (360–378)</i>	312
3. <i>Atanasie și începutul apropierii</i>	316
4. <i>Reacția pro-niceeană în Apus (360–365)</i>	326
5. <i>Teologia lui Ilarie</i>	330
6. <i>Concluzie</i>	342
III. Sf. Vasile cel Mare și dezvoltarea teologiei pro-niceene.....	344
1. <i>Teologia timpurie a Sfântului Vasile: dificultățile în ceea ce privește homoousios</i>	347
2. <i>Evoluția teologiei Sfântului Vasile: ἐπίνοια și ἰδιώματα</i>	351
3. <i>Οὐσία și ἰδιώματα în teologia Sfântului Vasile</i>	365
4. <i>Inovație și tradiție în teologia trinitară a Sfântului Vasile</i>	375
5. <i>Unitatea lui Dumnezeu și a persoanei umane</i>	380
6. <i>Evoluții în terminologia tehnică</i>	383
7. <i>Despre Sfântul Duh și pneumatologia pro-niceeană</i>	387
8. <i>Tradiție și contemplație</i>	399
9. <i>Concluzie</i>	404
IV. Răsăritul de la Valens la Teodosie.....	406
1. <i>Sf. Vasile cel Mare și contemporanii săi</i>	406
2. <i>Efrem Sirul</i>	420
3. <i>Sensul termenului „pro-niceean”</i>	432
4. <i>Venirea la putere a lui Teodosie</i>	440
V. Victoria și lupta pentru o definiție.....	447
1. <i>Sf. Grigorie de Nazianz</i>	447
2. <i>Definiția imperială</i>	460
3. <i>Sinodul din Constantinopol</i>	463

Cuprins

4. <i>Apusul în perioada anilor 365–400</i>	476
5. <i>Despre o istorie care nu se încheie</i>	489

Partea a III-a

Cum trebuie înțeleasă teologia pro-niceeană

I. Limitele în care se poate vorbi despre taina treimică	497
1. <i>Cultură, habitus și viața intelectuală</i>	499
2. <i>Prima strategie: a vorbi despre unitate și diversitate în Sfânta Treime</i>	506
3. <i>Vorbirea despre Dumnezeu</i>	524
4. <i>Dumnezeu și unitatea minții</i>	526
5. <i>Lucrarea inseparabilă și apropierea</i>	538
6. <i>Concluzie</i>	544
II. „Prima și cea mai pură lumină”	547
1. <i>A doua strategie: hristologia și cosmologia</i>	548
2. <i>Curățirea prin trupul lui Hristos</i>	551
3. <i>Existența în Cuvânt</i>	566
4. <i>O primă digresiune: „Participarea” în teologia pro-niceeană</i>	582
III. „Să înaintăm spre strălucirea Sa”	588
1. <i>A treia strategie: antropologie, epistemologie și interpretarea Scripturii</i>	588
2. <i>Curățirea dublu-focalizată</i>	589
3. <i>Reinterpretarea Scripturii</i>	607
4. <i>Concluzie</i>	618
5. <i>O a doua digresiune: portabilitatea ascetică</i>	619
IV. „Nu sunt trei Dumnezei”. Teologia trinitară a Sf. Grigorie de Nyssa	622
1. <i>Introducere</i>	622

Cuprins

2. <i>Contextul polemic al Ad Ablabium</i>	624
3. <i>Structura tratatului Ad Ablabium</i>	627
4. <i>Argumentul A: creația și indivizibilitatea naturilor</i>	630
5. <i>Argumentul B: naturi, puteri, lucrări și cunoaștere</i>	634
6. <i>Concluzie: ceea ce este esențial la Sf. Grigorie de Nyssa</i>	649
V. Gramatica teologiei trinitare a Fericitului Augustin	656
1. <i>Introducere: critica modernă la adresa Fericitului Augustin</i>	656
2. <i>Augustin cel dintru început: pro-niceean sau platonist?</i>	659
3. <i>Augustin la maturitate: simplitatea pro-niceeană</i>	672
4. <i>Concluzie: teologia articulată în limbaj omenesc</i>	687
VI. În pofda lui Hegel, a focului și a sabiei	691
1. <i>Discursul specific modernității</i>	692
2. <i>Formele teologiei sistematice</i>	706
3. <i>Localizarea „renașterii”</i>	724
4. <i>Despre o teologie a teologiei</i>	741
5. <i>Despre dezvoltarea doctrinei</i>	758
Epilog	
Despre modul în care trebuie predată teologia secolului al IV-lea	769
1. <i>O sinteză</i>	769
2. <i>Identificarea textelor paradigmatiche</i>	777
<i>Bibliografie</i>	779
<i>Index</i>	825

Notă asupra ediției

Anul acesta se împlinesc 1700 de ani de la Primul Sinod Ecumenic de la Niceea (325), unul dintre cele mai importante evenimente din istoria Bisericii și moment-cheie pentru dezvoltarea teologiei trinitare.

În vederea aniversării acestui eveniment, cu binecuvântarea Preafericirii Sale, Părintelui Patriarh Daniel, la Editura *BASILICA* a Patriarhiei Române apare, în cadrul colecției *Cultura bizantină*, lucrarea *Niceea și moștenirea sa. O perspectivă privind teologia trinitară din secolul al IV-lea* a renumitului cercetător britanic Lewis Ayres.

Data fiind natura acestei cărți – o cercetare în domeniul istoriei bisericești, dar și a patrologiei scrisă în limba engleză –, procesul editorial a avut un grad ridicat de complexitate, mai ales în privința redării cât mai acurate în limba română a argumentațiilor doctrinare și a comentariilor teologice ale autorului. De asemenea, acolo unde a fost cazul, toți aceia care au fost menționați de autor de-a lungul cercetării – Sfinți Părinți, episcopi, teologi, filosofi antici etc. – au fost redați cu numele lor cunoscute în limba română, excepție făcând doar aceia ale căror nume aveau o sonoritate mai bună în varianta lor originală decât în cea întâlnită, uneori, în studiile românești (ex.: Sabellius, nu Sabelie; Aetius, nu Aeție; Asterius, nu Asterie).

Deși, din motive obiective, în ediția în limba engleză autorul nu a optat pentru adăugarea termenului „Sfânt” pentru personalitățile pe care le-a avut în vedere în cadrul cercetării, pentru ediția în limba română am ales să atribuim, uneori, în semn de cinstire, titlul de „Sfânt” aceluia care sunt recunoscuți ca atare în Calendarul Bisericii Ortodoxe (ex.: Sf. Atanasie cel Mare, Sf. Vasile cel Mare, Sf. Grigorie de Nyssa etc.).

În ceea ce privește aparatul critic, el a fost modificat conform normelor editoriale ale Editurii *BASILICA* și, totodată, completat, acolo unde a fost nevoie, cu trimiteri spre ediții în limba română ale lucrărilor citate sau cu explicații suplimentare. Pentru a fi diferențiate de notele autorului, toate acestea au fost marcate cu asterisc (*), atunci când nu exista o notă, sau puse între paranteze pătrate și însoțite de abrevierea *n.ed.*

Bine documentată, lucrarea profesorului Lewis Ayres abundă de citate patristice menite să întărească opiniile autorului. Pentru prezenta ediție, toate acestea au fost preluate fie din traduceri deja consacrate în limba română, fie traduse direct din textul-sursă. Pe această cale, îi suntem recunoscători doamnei Elena Dinu, care ne-a ajutat cu traducerea pasajelor din limba siriacă din *Imnurile despre credință* ale Sf. Efreem Sirul.

Mulțumind cu recunoștință Părintelui Patriarh Daniel pentru binecuvântarea dată ca lucrarea *Niceea și moștenirea sa. O perspectivă privind teologia trinitară din secolul al IV-lea* să fie publicată la Editura *BASILICA* a Patriarhiei Române, precum și colegilor care și-au adus aportul pe tot parcursul procesului editorial, recomandăm această lucrare tuturor aceluia care doresc să cunoască istoria unui eveniment și a unei perioade ce au pus o bază solidă la temelia teologiei trinitare a Bisericii lui Hristos.

Editorii

Prefață și mulțumiri

Nu știam că voi ajunge să scriu această carte atunci când am decis să o fac. Inițial intenționeam să finalizez o lucrare despre teologia trinitară a lui Augustin și abia apoi să mă ocup de acest proiect. În cele din urmă, a devenit evident că lucrarea de față era mai aproape de finalizare, iar apariția ei ar fi oferit un cadru propice pentru publicarea mult mai complexului studiu despre Augustin. Doresc să adresez deosebite mulțumiri celor care au citit variantele preliminare ale mai multor capitole ale prezentei lucrări și care au fost dispuși să discute pe larg despre ideile și stilul meu, uneori idiosincrasic. Mă gândesc mai ales la Michel Barnes, Roberta Bondi, Catherine Chin, Brian Daley SJ, Stephen E. Fowl, Stanley Hauerwas (care mi-a sugerat să scriu cartea), Brooks Holifield, Luke Johnson, Andrew Louth, Bruce Marshall, Daniel H. Williams și Rowan Williams. Sfaturile lor de natură teologică, înțelepciunea și, uneori, abilitățile lor specifice au fost de neprețuit. Trebuie să precizez faptul că, fără excelentul ajutor editorial, din ultimele luni, al lui Brooks Holifield și Roberta Bondi, cititorii ar fi fost nevoiți să parcurgă un text considerabil mai lung.

Le datorez recunoștință și multor altora, pentru sprijinul și sfaturile pe care mi le-au oferit pe parcursul redactării textului.

În special, părinții mei au reprezentat un sprijin constant în asumarea a ceea ce, probabil, li s-a părut uneori o opțiune profesională neconvențională. Aș dori totodată să îi menționez pe Jonathan Beswick, Frank Black, Lenny Briscoe, J. Patout Burns, Robert Dodaro, Mark Elliott, Carol Harrison, Stanley Hauerwas, Stephen Hildebrand, Augustine Holmes, Gareth Jones, John Lee, Mary McInnock-Fulkerson, Ian Markham, Robert Markus, Tom Martin, John Milbank, Rik van Nieuwenhove, Jeffrey Steenson, Vincent Twomey și Robert Wilken. Nu îi pot numi aici pe toți, dar printre cei cărora le datorez grațitudine se numără și foștii mei prieteni și colegi de la Trinity College din Dublin și de la Colegiul Pontifical din Maynooth, care mi-au creat un mediu în care mare parte dintre ideile cuprinse în această lucrare au fost gândite și dezvoltate.

Îi sunt recunoscător în mod special lui Michel Barnes pentru numeroasele discuții purtate în ultimii ani pe marginea tuturor temelor abordate în această carte și pentru faptul de a fi citit cu atenție manuscrisul în variantele sale preliminare. Cunoștințele sale au făcut din cartea de față una considerabil mai bună, și aceasta ar trebui înțeleasă ca un produs al dialogului pe care l-am avut cu el. Percepția lui Michel cu privire la rolul esențial al televiziunii, filmului și băuturii Coca-Cola pentru o viață mai bună m-a influențat, într-un fel sau altul, iar acest lucru a modelat inevitabil maniera în care am privit veacul al IV-lea. Elizabeth Clark a fost extrem de generoasă prin prietenia, sprijinul și sfaturile oferite pe parcursul unui an petrecut la Universitatea Duke, dar și după aceea. Din calitățile ei academice și umane – și nu este deloc sigur că excelența într-un domeniu implică excelență și în celălalt! –, eu și mulți alți cercetători ai creștinismului timpuriu am avut multe de învățat. Îi sunt, de asemenea, profund recunoscător lui Ian Markham – în

prezent decan al Hartford Seminary –, pentru că mi-a oferit un mediu academic stimulativ la Liverpool în perioada 2000-2001. Pe acesta îl consider un adevărat prieten.

Țin să îi mulțumesc și decanului Russell E. Richey și colegilor mei – mult prea mulți pentru a fi pomeniți – de la Școala de Teologie Candler, pentru că m-au primit în comunitatea lor și au permis finalizarea efectivă a manuscrisului. Grijă și atenția pe care mi-au arătat-o mie și familiei mele în ultimii trei ani reprezintă o lecție de virtute creștină. Pe lângă cei deja menționați, mă gândesc cu grațitudine la Stephen Gunter, Carl Holladay, Rod Hunter, Steve Kraftchick, Charlotte McDaniel, Philip Reynolds, Karen Schreib și Brent Strawn. Despre Roberta Bondi nu pot spune decât că, în ultimii trei ani, aceasta a fost o colegă minunată în studierea creștinismului timpuriu, nu numai datorită discuțiilor purtate pe marginea lucrării și faptului că a depus eforturi considerabile pentru a mă învăța limba siriacă, ci și ca urmare a subtilului ei simț al detaliului, manifestat până și în aprecierea unei perechi de șosete bine alese. Două clase de absolvenți au oferit, de asemenea, comentarii extrem de utile asupra unora dintre capitolele cărții și m-au ferit de unele afirmații extrem de nepotrivite. Andy Gallwitz și Annie Bullock au fost de un deosebit ajutor. Mai mulți asistenți de cercetare – Denise Kettering, Jonathan Lace, Leanne Montgomery și, mai ales, Catherine A. Boothe – au depus dificila muncă de a culege bibliografia și de a uniformiza aparatul meu critic. Sandra Tucker și echipa de la Candler Support Services au fost de neprețuit spre finalul procesului editorial. Nu în ultimul rând, aș dori să le mulțumesc editorilor mei de la Oxford University Press, Hilary O'Shea și, în special, Lucy Qureshi, care au fost extrem de răbdătoare și au dat dovadă de o înțelepciune remarcabilă. Enid Barker și Heather

Watson au supervizat procesul editorial cu o abilitate admirabilă și au arătat o calmitate extraordinară în fața nesfârșitelor mele modificări.

O versiune preliminară a Capitolului 13* a fost publicată în *Modern Theology* [18 (2002), pp. 445-474], în timp ce o alta a Capitolului 14** a apărut în volumul *Augustine and his Critics*, editat de Robert Dodaro și George Lawless (Routledge, Londra/New York, pp. 51-76). Totodată, o variantă preliminară a argumentului narativ din Capitolele 1-10*** a luat forma Capitolului 38 al volumului *The Cambridge History of Early Christian Literature*, coordonat de Frances Young, Lewis Ayres și Andrew Louth (Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 414-463).

Îi dedic această carte soției mele, Medi Ann Volpe, pe care, ca prietenă, parteneră de dialog și mamă a lui Anna și Thomas, nu o pot privi decât ca pe un dar al Proniei divine, oferit mie pentru a-mi arăta dragostea, puterea, înțelegerea și minunata taină a înțelepciunii treimice.

Sfintele Paști,
Atlanta 2004

---

* Capitolul 3 al Părții a III-a – *n.ed.*

** Capitolul 4 al Părții a III-a – *n.ed.*

*** Capitolele 1-5 ale Părții I, respectiv Capitolele 1-5 ale Părții a II-a – *n.ed.*

Prefață la ediția în limba română

Am început să scriu *Niceea și moștenirea sa* acum 25 de ani, iar cartea a văzut lumina tiparului cu mai bine de două decenii în urmă. Privind retrospectiv, constat că există numeroase aspecte cuprinse în această carte ce ar necesita o revizuire; drept urmare, prezenta „Prefață” are ca scop articularea principalelor modificări pe care le-aș aduce dacă aș redacta acum iarăși textul sau, dacă Dumnezeu va voi, aș reuși publicarea unei a doua ediții a cărții. Menționarea acestor modificări ar trebui, de asemenea, să arate că cercetarea privind controversele teologice din veacul al IV-lea continuă să evolueze. Cele mai importante lucrări de specialitate moderne dedicate acestor controverse – *La Crisi Ariana nel IV secolo*, a lui Manlio Simonetti (1975), și *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318–381 AD*, publicată de Richard Hanson (1988) – vor rămâne relevante încă multă vreme, însă atât detaliile narrative, cât și arhitectura narativă în ansamblul ei – unde și cum încep și se încheie controversele, care este firul narativ principal ce ar trebuie urmat pentru această perioadă – vor continua, fără îndoială, să evolueze odată cu progresul cercetării teologice.

Stabilirea punctului de plecare pentru o lucrare dedicată disputelor teologice din secolul al IV-lea reprezintă o provocare. Cercetarea modernă s-a îndepărtat de perspectiva potrivit căreia Arie ar fi fost singurul „eretic” care a pus bazele a ceea ce mai târziu a fost denumit cu apelativul de „arianism”. Dimpotrivă, în ultimele decenii, s-a ajuns la ideea că el ar trebui văzut ca un membru radical al unei tradiții teologice mai largi și cu o istorie îndelungată. Din acest motiv, este important să înțelegem atât natura și cauzele radicalismului lui Arie, cât și tradiția în cadrul căreia el s-a înscris. Merită subliniat faptul că cercetătorii creștini moderni pot afirma, pe bună dreptate, că poziția teologică a lui Arie este considerată astăzi drept eretică, însă ei pot recunoaște, de asemenea, că, în contextul său imediat, el nu se abătuse prea mult de la o ortodoxie deja bine stabilită și îndeobște cunoscută. Drept urmare, a-l eticheta pur și simplu ca „eretic” atunci când discutăm despre el și despre contextul istoric în care a activat nu ne va ajuta să înțelegem de ce atât de mulți gânditori creștini din aceeași perioadă se opuneau opiniilor teologice susținute de episcopul Alexandru – în a cărei eparhie Arie slujea – și de faimosul său succesori, Atanasie. Ortodoxia creștină se conturează din ce în ce mai clar pe măsură ce aceasta este tot mai contestată. Putem, desigur, să credem că un astfel de proces de definire a ortodoxiei a fost orânduit providențial, însă, totodată, nu trebuie să ignorăm cât de complex a fost el uneori. Prin lucrarea Sfântului Duh, Biserica este condusă spre descoperirea profunzimilor sensului Scripturii și spre o mai clară articulare a marilor taine ale credinței. Însă, pentru a ne călăuzi spre adevăr, Sfântul Duh lucrează adesea prin intermediul unor persoane complexe și prin controverse dificile.

Am început discuția despre Niceea pornind de la începutul de secol al IV-lea – cu o scurtă retrospectivă asupra lui Origen.

Astăzi, însă, aș începe de la controversele „monarhianiste” de la sfârșitul veacului al II-lea și de la începutul celui de-al III-lea. Aceste controverse arată că, la acea vreme, existau deja viziuni divergente asupra modului în care trebuia să se vorbească despre distincția dintre Tatăl, Fiul și Sfântul Duh, fără abatere de la monoteismul creștin. Mai mult decât atât, acest conflict nu era unul izolat, ci se regăsea în întreg creștinismul; nu ar trebui să îi privim pe „monarhianiști” ca pe un grup marginal sau separat de Biserică, ci ca pe un curent teologic prezent în sânul comunității creștine. Insistența lui Origen asupra necesității de a vorbi despre trei *ipostasuri* distincte și grija sa, exprimată în *Comentariul la Evanghelia după Ioan*, de a acorda atenție tuturor numelor lui Hristos, nu doar acelaia de „Cuvânt”, par să fi fost motivate de o reacție împotriva monarhianismului. Lucrarea *Împotriva lui Praxeas* a lui Tertulian reprezintă, de asemenea, o critică adusă aceluia care pretindeau că păstrează *monahria* Tatălui, refuzând să facă distincția între Persoane. Totodată, unele scrieri ale lui Ipolit arată faptul că aceleași controverse teologice erau prezente și în Italia. Chiar și în teologia lui Irineu pare să existe o oarecare rețineră atunci când vine vorba despre distincția dintre Persoane, iar această teologie ne ajută să înțelegem unele dintre motivele pentru care subiectul era atât de controversat. Este posibil ca una dintre motivațiile tradiției reprezentate în mod radical de Arie să fi fost tocmai nevoia de a articula o schemă clară privitoare la distincția dintre Persoanele divine, o schemă care să protejeze monoteismul creștin prin accentuarea diferențelor ierarhice la nivel personal. Știm, de asemenea, că unii dintre cei care au susținut hotărârile de la Niceea – în special Marcel de Ancyra – dezvoltaseră teologii ce se asemănau destul de mult cu cea a lui Irineu. Prin urmare, nu este suficient să analizăm radicalismul concepției lui Arie

despre Fiul, fără a înțelege că teologia sa se înscrie, de fapt, într-un curent teologic mai amplu, influențat în parte de dispuțele monarhianiste din primele secole.

Privind dintr-o altă perspectivă, cartea mea își propune să arate că, spre finalul dezbaterilor trinitare, teologiile lui Augustin și Grigorie de Nyssa nu prezintă diferențe esențiale între Răsărit și Apus. Pentru noi, care aparținem tradițiilor catolică și ortodoxă, este de o importanță fundamentală să recunoaștem originea noastră comună în cadrul aceleiași familii de teologi pro-niceeni, mai ales având în vedere faptul că dialogul dintre aceste două tradiții este adesea afectat de convingerea că teologiile trinitare specifice lor sunt fundamental distincte. În aceeași manieră, am încercat să arăt că inclusiv opinia lui Augustin despre *Filioque* este adesea înțeleasă greșit. Deși această chestiune depășește cronologic cadrul Primului Sinod Ecumenic de la Niceea, este important totuși să o abordăm dintr-o perspectivă istorică exhaustivă, întrebându-ne când și de ce a devenit ea un punct central al diviziunii dintre Răsărit și Apus (fiindcă nu a fost mereu așa)¹. Însă, concentrându-mă asupra lui Augustin și a Sf. Grigorie de Nyssa, am ratat ocazia de a reflecta mai profund asupra modului în care am putea construi o tipologie a diferitelor teologii niceene, mai ales dacă distincția simplistă între greci și latini nu este sustenabilă. Am putea, de exemplu, să vorbim despre o varietate de tradiții niceene grecești: una împărtășită de Părinții Capadocieni, alta, destul de

---

¹ Pentru o dezbateră relevantă privitoare la această chestiune, a se vedea: Henry CHADWICK, *East and West: The Making of a Rift in the Church: From Apostolic Times Until the Council of Florence*, Oxford University Press, Oxford, 2003 [Henry CHADWICK, *Răsăritul și Apusul: O istorie a scindării creștinătății. Din epoca apostolică până la Sinodul de la Florența*, trad. Irina-Monica Bazon, ediția îngrijită de Dragoș Mirșanu, în coll. *Historia Christiana*, vol. 1, Ed. Doxologia, Iași, 2016 – n.ed.].

diferită, specifică lui Didim cel Orb și Chiril al Alexandriei? Sau diferențele dintre acești doi ultimi teologi sunt atât de mari încât ar fi nepotrivit să vorbim despre ei ca făcând parte dintr-o tradiție trinitară „alexandrină”? În ceea ce privește spațiul latin, trebuie să ne întrebăm dacă un gânditor atât de complex precum Ambrozio este, în discursul său teologic, mai apropiat de stilul „grecesc” sau aparține unui grup distinct, „latin”? Aceste întrebări necesită o cercetare mult mai profundă decât li s-a acordat până acum.

Am încercat să explic în această carte că, în general, controversele erau unele de natură exegetică și că acest lucru nu intra în contradicție cu faptul că ele se caracterizau, în același timp, și ca filosofice. În acest moment, aș dedica mai mult timp reflecției asupra modului în care aceste controverse erau, dintr-o perspectivă mai largă, modelate de Scriptură și făceau parte, sub multe aspecte, din moștenirea scripturistică. Merită să ne întrebăm, într-un mod mai direct, următorul lucru: având la dispoziție Scriptura și astfel de metode de interpretare, au fost oare acei creștini din Biserica primelor veacuri, preocupați de Scriptură, orientați către anumite concepții trinitare și hristologice? Sunt de părere că, în anumite privințe destul de importante, răspunsul este unul afirmativ, însă chestiunea în cauză a fost arareori discutată de cercetători. De asemenea, există o serie de studii recente care susțin faptul că, în veacul al IV-lea, inclusiv natura gândirii creștine s-a modificat. Din punctul meu de vedere, astfel de afirmații, uneori extrem de categorice, nu sunt foarte convingătoare; cu toate acestea, chestiunea privitoare la o eventuală ruptură rămâne strâns legată de modul în care înțelegem continuitatea și dezvoltarea teologiei acelei perioade. Nu în ultimul rând, trebuie să ținem cont de faptul că multe dintre aceste subiecte complexe de

discuție încep să se clarifice atunci când luăm în considerare dezvoltarea lentă a exegezei scripturistice și însăși forma discursului pe care Scriptura l-a transmis imaginației creștine².

Ultimul capitol al volumului se concentrează asupra modului în care disciplina cunoscută sub numele de teologie „sistematică” tinde să prezinte studiul diferitelor teologii moderne ca o desfășurare sistematică a doctrinei creștine și, tocmai din această cauză, întâmpină dificultăți în înțelegerea controverSELOR secolului al IV-lea sau în păstrarea metodelor de exegeză scripturistică esențiale pentru teologiile niceene. Nu doresc să retractez afirmațiile realizate în acest capitol, însă recunosc că prezentarea mea, preponderent negativă, trebuie echilibrată printr-o teologie dezvoltată a tradiției și a practicii gândirii teologice și a lecturii Scripturii care izvorăște din aceasta. Am publicat deja câteva studii care arată direcția unei astfel de perspective pozitive, dar mai rămâne mult de lucru în acest sens³.

Paragrafele anterioare evidențiază câteva chestiuni majore care, în opinia mea, necesită o abordare diferită. Există, de asemenea, o serie de subiecte ceva mai puțin importante

---

² Aceste subiecte sunt analizate mai detaliat în volumul la care lucrez în prezent, *As It Is Written: On The Shaping of Christian Argument AD 100-220*.

³ Lewis AYRES, „Of Slowness and Distance: Reflections on Philology and the Curation of Tradition in Catholic Theology”, în Anthony BRIGGMAN, Ellen SCULLY (eds), *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes*, Catholic University of America Press, Washington D.C., 2022, pp. 27-44; L. AYRES, „Seven Theses on Dogmatics and Patristics in Catholic Theology”, în: *Modern Theology*, 37 (2021), pp. 36-62; L. AYRES, „*Totius Traditionis Mirabile Sacramentum: A Theology of Tradition in the Light of Dei Verbum*”, în Thomas Joseph WHITE, Bruce McCORMACK, Matthew LEVERING (eds), *Dogma and Ecumenism. Vatican II and Karl Barth's Ad Limina Apostolorum*, Catholic University of America Press, Washington D.C., 2020, pp. 54-80; L. AYRES, „The Work of a Theologian in the Body of Christ”, în George WESTHAVER (ed.), *Christ Unabridged: Knowing and Loving the Son of Man*, SCM, Londra, 2020, pp. 195-210.

ce merită o atenție diferită față de cea acordată în prezentul volum. Voi enumera trei dintre ele. Primul este reprezentat de teologia Sf. Atanasie cel Mare⁴. Consider că, în acest volum, nu am evidențiat în mod corespunzător nici contribuția sa teologică, nici influența sa. A doua chestiune este una destul de complexă, deoarece aprecierea și cinstirea Sfântului Atanasie sunt ușor de prezentat, în timp ce influența clară a teologiei sale este mai dificil de demonstrat și necesită o discuție amplă. Al doilea subiect are în vedere faptul că în prezentul volum nu am avut suficient în vedere chestiunea tradiției teologice latine de dinainte de anii 350. Întrebarea privind existența unei tradiții latine clar conturate este diferită de cea referitoare la existența, la sfârșitul secolului, a unor teologii grecești și latine diferite, și, deși în lucrarea *Augustine and His Legacy*, pe care am publicat-o ulterior, acord mai multă atenție acestei tradiții, rămân în continuare multe de spus⁵. Cel de-al treilea subiect, și ultimul, are în vedere relația dintre Crezul de la Niceea (325) și cel de la Constantinopol (381). Din anul 2004 până în prezent au fost publicate o multitudine de studii privitoare la această chestiune, iar astăzi a devenit tot mai clar că Simbolul Niceo-Constantinopolitan nu reprezintă pur și simplu o revizuire a Crezului de la Niceea. Totuși, faptul că crezul din anul 381 poate fi înțeles ca un rezumat potrivit al „credinței” de la Niceea ne obligă la o analiză mai atentă asupra motivelor, modului și momentului în care s-a conturat noțiunea de „creință

⁴ A se vedea, în acest moment: Xavier MORALES, *La Théologie Trinitaire d'Athanase d'Alexandrie*, Études Augustiniennes, Paris, 2008. Deși Morales oferă, mai degrabă, un studiu sistematic asupra gândirii lui Atanasie, decât o prezentare istorică a dezvoltării acesteia, lucrarea este una extrem de utilă.

⁵ L. AYRES, *Augustine and the Trinity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

de la Niceea”, precum și a manierei în care această „credință” a fost înțeleasă. Din păcate, în anul 2004, am petrecut prea puțin timp explorând acest subiect.

Un aspect esențial nu s-a schimbat de când am scris *Niceea și moștenirea sa*: controversele trinitare din secolul al IV-lea au fost printre cele mai importante din istoria teologiei creștine. Prin aceste controverse, Biserica a ajuns la o înțelegere nouă și mai profundă a tainelor credinței, iar studiul lor nu poate fi decât benefic pentru orice generație de teologi creștini.

Lewis Ayres
Roma, 2025

Abrevieri

ANF	– <i>Ante-Nicene Fathers</i>
BETL	– <i>Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium</i>
ACW	– <i>Ancient Christian Writers</i>
ANRW	– <i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i>
BA	– <i>Bibliothèque Augustinienne</i>
CAG	– <i>Commentaria in Aristotelem Graeca</i>
CAH	– <i>Cambridge Ancient History</i>
CCSG	– <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	– <i>Corpus Christianorum. Series Latina</i>
CHHP	– <i>Cambridge History of Hellenistic Philosophy</i>
CPG	– <i>Clavis Patrum Graecorum</i>
CPL	– <i>Clavis Patrum Latinorum</i>
CSCO	– <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Orientalium</i>
CSEL	– <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i>
EOIMA	– <i>Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima</i>
FoC	– <i>Fathers of the Church</i>
GCS	– <i>Die griechischen christlichen Schriftsteller</i>
GNO	– <i>Gregorii Nysseni Opera</i>
JECS	– <i>Journal of Early Christian Studies</i>
JThS	– <i>Journal of Theological Studies</i>
LCC	– <i>Library of Christian Classics</i>
NPNS	– <i>Nicene and Post-Nicene Fathers</i>
PG	– <i>Patrologia Graeca</i>
PGL	– <i>Patristic Greek Lexicon</i>
PL	– <i>Patrologia Latina</i>
RAC	– <i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
SC	– <i>Sources Chrétiennes</i>
SP	– <i>Studia Patristica</i>
TLG	– <i>Thesaurus Linguae Graecae</i>
TRE	– <i>Theologische Realenzyklopädie</i>
TU	– <i>Texte und Untersuchungen</i>
VigChr	– <i>Vigiliae Christianae</i>
ZNTW	– <i>Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft</i>
PTS	– <i>Patristische Texte und Studien</i>
AKG	– <i>Arbeiten zur Kirchengeschichte</i>
Nachr. Akad. Göttingen	– <i>Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen aus dem Jahre 1955. Philologisch-Historische Klasse</i>

„După ce Dumnezeu odinioară, în multe rânduri și în multe chipuri, a vorbit părinților nostri prin proroci, în zilele acestea mai de pe urmă ne-a grăit nouă prin Fiul, pe Care L-a pus moștenitor a toate și prin Care a făcut și veacurile; Care, fiind strălucirea slavei și chipul ființei Lui și Care ține toate cu cuvântul puterii Sale, după ce a săvârșit, prin El Însuși, curățirea păcatelor noastre, a șezut de-a dreapta slavei, întru cele prea înalte”.

Evrei 1, 1-3

„Pentru că înțelepciunea este mai sprintenă decât orice mișcare, ea pătrunde și își face loc pretutindeni prin curăția ei. Ea este suflul puterii lui Dumnezeu, ea este curata revărsare a slavei Celui Atotputernic, astfel că nimic nu poate s-o mânjească. Ea este strălucirea luminii celei veșnice și oglinda fără pată a lucrării lui Dumnezeu și chipul bunătății Sale”.

Înțelepciunea lui Solomon 7, 24-26

Introducere

Secolul al IV-lea al erei creștine a fost martorul unei controverse care a generat unele dintre principiile fundamentale ale doctrinei trinitare și hristologice clasice, cel mai important crez din istoria creștinismului, precum și texte teologice care au rămas puncte de plecare pentru teologia creștină specifică fiecărei generații ulterioare. Cartea de față explorează această controversă și se adresează unui public divers.

Celor care studiază creștinismul timpuriu și Antichitatea Târzie le ofer o nouă prezentare a disputelor trinitare și hristologice, care duce mai departe încercările studiilor recente de a trece dincolo de categoriile ereziologice¹. Scopul și esența argumentului meu este o paradigmă pe care o propun pentru explorarea teologiilor care au ajuns să fie considerate drept „ortodoxe” la sfârșitul secolului. Această paradigmă încearcă să depășească diviziunile simpliste Răsărit/Apus și să respecte diversitatea teologiilor „pro-niceene” mai bine decât alte prezentări disponibile. De asemenea, ea încearcă să arate împletirea teologiilor

---

¹ Accentul acestei cărți cade asupra disputelor trinitare și hristologice, ceea ce înseamnă că o serie de alte controverse dintre creștini din acest secol nu sunt tratate. De exemplu, nu discut despre controversele donatiste, meletiene sau origeniste. De asemenea, nu tratez în detaliu disputele dintre creștini și necreștini.

trinitare pro-niceene cu discuțiile despre cosmologie, epistemologie, antropologie și, mai important, cu concepțiile privitoare la modul în care trebuie interpretată Scriptura. Pentru teologii pro-niceeni, explicațiile teologice despre Scriptură – și despre modul în care omul poate vorbi despre Dumnezeu – au oferit contextul necesar pentru formularea învățaturii trinitare. În cele din urmă, voi sugera că teologia pro-niceeană ar trebui considerată drept o „cultură” teologică.

Al doilea public vizat este cel format din teologii creștini moderni². Le sugerez acestor cititori că teologia trinitară recentă s-a raportat la moștenirea Sinodului de la Niceea la un nivel destul de superficial, bazându-se adesea pe supoziții despre teologia niceeană care nu pot fi validate din punct de vedere istoric și trecând cu vederea contextul teologic mai amplu în care erau plasate anumite terminologii teologice. Capitolele 1-5 ale Părții I, Capitolele 1-5 ale Părții a II-a, respectiv Capitolele 1-4 ale Părții a III-a încearcă să demonstreze necesitatea unei abordări mai detaliate a teologiei trinitare „niceene” din partea teologilor care doresc să-și însușească dinamica acesteia. În ultimul capitol susțin că teologiile pro-niceene oferă perspective asupra limbajului teologic, asupra interpretării Scripturii, asupra raționamentului analogic și inclusiv asupra învățaturii

---

² Desigur, aici mă refer în special la teologii care consideră că o abordare detaliată a Sinodului de la Niceea și a hotărârilor sale constituie o parte necesară a unei bune teologii trinitare – un grup care ar trebui să includă, în mod firesc, toți teologii catolici și ortodocși, precum și un număr considerabil de teologi din alte tradiții și confesiuni creștine. Sper ca argumentele mele să fie, de asemenea, de interes și pentru teologii care nu sunt atât de legați de Niceea, în special prin faptul că voi arăta cum teologiile complexe ale pro-niceenilor implică o atenție deosebită asupra Scripturii (acest lucru ar trebui să atragă atenția tuturor celor care își definesc credința ca fiind una „scripturistă”).